

शिक्षण अनुभवाधारित असावे

प्रसंग- प्राथमिक शाळेच्या नूतन च्या उद्घाटनानिमित्त

दि. ०१-०२-२००७, स्थळ - चोपडा

जळगाव जिल्ह्यातील चोपडा हे सातपुड्याच्या पायथ्याशी वसलेले, हिरवी शाल लपेटलेले छानसे गाव! चोपड्याच्या एका शाळेच्या नूतन वास्तूच्या उद्घाटन प्रसंगीचे प्रस्तुत भाषण भाऊंच्या शिक्षणविषयक दृष्टीचा झरोका आहे. शिक्षण क्षेत्राकडे, शाळा निर्मितीकडे भाऊ 'व्यवसाय', 'व्यवहार' म्हणून नव्हे तर 'पवित्र' कार्य या दृष्टीने पाहतात. सरस्वतीमुळे लक्ष्मीचेही वरदान लाभल्याची कृतज्ञता व्यक्त करतात. झपाट्याने बदललेल्या परिस्थितीत जगातील नव्यानव्या शैक्षणिक पद्धतींचा डोळसपणे अभ्यास का आवश्यक आहे? हे लक्षात घेण्यासाठी हे भाषण दिशादर्शक ठरावे! 'कृतियुक्त', 'अनुभवावर आधारित' शिक्षण असावे अशी अपेक्षाही भाऊ व्यक्त करतात. 'अनुभूती' शाळेच्या निर्मितीचा सुतोवाचही ह्या भाषणातून होतो.

सन्माननीय व्यासपीठ,

विठ्ठलभाई, दादा, राजाभाऊ, मान्यवर भगिनी आणि बालमित्रांनो,

आपण शिक्षण मंदिराच्या या पवित्र कामासाठी माझी आठवण केली, त्याबद्दल आधी कृतज्ञता व्यक्त करतो आणि या नूतन वास्तूचे विधिवत उद्घाटन झाल्याचे जाहीर करतो.

मित्रहो! माझी ओळख करून देताना शिक्षणाशी माझा संबंध आहे असे सांगण्यात आले. ती गोष्ट अजून या संदर्भात जाहीर झालेली नाही; ती मी प्रथमतः आज जाहीर करतो: मी एक शाळा उभी करतो आहे. ती शाळा पाचवी ते बारावी पर्यंत असेल. जळगाव शहरातीलच नव्हे तर आजूबाजूच्या ग्रामीण भागातून, अनेक विद्यार्थ्यांना पुण्याला-मुंबईला जावे लागते. या भागात इथे शिक्षणाची प्रत किंवा दर्जा हवा तसा नाही, म्हणून ते इतस्ततः जात असतात, ही वस्तुस्थिती आहे. काही तर बंगलोरपर्यंत जातात. माझ्या स्वतःच्या नातवंडाना जळगावच्या बाहेर शिक्षणासाठी पाठवावे लागले, ऋषि व्हॅलीच्या शाळेत मी नातवंडाना टाकले. मी ठरवले आहे शाळेच्या तोलामोलाची शाळा जर आपल्याला उभारता आली, तर आयुष्याचे सार्थकच होईल, ते आपल्याला करण्यासारखे काम आहे, असे खूप दिवसांपासून अनेक वर्षांपासून स्वप्न उराशी बाळगून होतो. ते पूर्ण करण्याचे क्षण आता दृष्टिपथात आहे.

साधारणतः महिन्या-दीड-महिन्यात त्या शाळेची विधिवत घोषणा आम्ही करणार आहोत. या शाळेमुळे जळगाव आणि आजूबाजूच्या जिल्ह्यात भासणारी ही उणीव भरून निघेल अशी अपेक्षा करतो, परंतु हे काम करीत असताना मला हवे तेवढे समाधान वाटले नाही. ज्या देशात लाखो विद्यार्थी गाव गोठ्यांमध्ये बसून शिक्षण घेत आहेत, अशा देशात मी असली आगळी वेगळी निवासी शाळा उभारली हा आनंदाचा भाग असला तरी फार मोठ्या सुखा-समाधानाचा भाग आहे, असे म्हणणे कठीण आहे. म्हणूनच एक साधी शाळा, साधारणपणे नगरपालिकेच्या शाळांपेक्षा उच्चस्तरीय करून, तीही आपण चालवावी, या विचारांपर्यंतही मी येऊन पोहोचलो आहे.

मित्रांनो, आपण म्हणाल की एवढे सगळे औद्योगिक विश्व, शेतीला निगडित असे विश्व उभे केल्यानंतर शाळा काढायची, या बाबीचा परस्परांशी संबंध काय, नाते काय? असा प्रश्न उभा राहणे सहाजिक आहे. या नात्याविषयी मला आजपर्यंत कुणी विचारले नाही. पण मी नेहमीच या प्रश्नाचा विचार करीत असतो. माझ्या आयुष्यात जर कुणी भरभरून दिले असेल तर सरस्वतीने दिले; लक्ष्मी त्यानंतर आली आणि ती केवळ सरस्वतीमुळे आली, असाही माझा ठाम विश्वास आहे. सरस्वतीच्या वरदहस्ताची परतफेड आपण करावी, या भावनेतून मी शिक्षण क्षेत्रात पदार्पण करीत आहे. शिक्षण महर्षी होण्यासाठी या क्षेत्रात आलो नाही, याला व्यवसाय म्हणून समजण्यासाठी मी आलो नाही. व्यवसाय करण्यासाठी जगात पुष्कळ वाव आहे. त्यामुळेच शिक्षणात व्यवसाय आणायचा विचार पटत नाही. म्हणून मी असे ठरविले की, शिक्षण क्षेत्रात जे काही करायचे असेल ते केवळ समाज अर्पणासाठी आपल्याला करायचे आहे. त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचा लाभ-लोभ किंवा व्यवहार नसावा. एवढे पवित्र कार्य करीत असताना आपल्या मनात 'व्यवहार' सुद्धा यावा ही संकल्पना मला बरी वाटली नाही.

समाजाला काही नवीन विचार मनापासून स्वीकारण्याची गरज निर्माण झाली आहे. सर्वसाधारणपणे आयुष्यात जन्मापासून मृत्युपर्यंत सगळ्याच गोष्टी शासनाने केल्या पाहिजे, अशा सवयी आपल्याला गेल्या साठ वर्षांपासून लागल्या आहेत. या सवयी लागण्यासाठी शासनानेदेखील आपल्याला खूप मदत केली. शासनाने, शासनाच्या पुढाऱ्यांनी, अधिकाऱ्यांनी आपल्याला प्रत्येक वेळा अहमहमिकेने हे सांगितले की, आम्ही तुमच्यासाठी हे सर्व करू. त्यामुळे 'घरातला कचरा रस्त्यावर टाकला म्हणजे माझी जबाबदारी संपली,' अशा प्रकारची मनोवृत्ती आपल्या सगळ्यांची तयार झाली. मग तो समाजामधला कोणत्याही क्षेत्रातला

माणूस असो. शिक्षणक्षेत्रदेखील त्याला अपवाद राहिले नाही. आपण समाजाचे काही देणे लागतो, हा विचारदेखील आपल्याला शिवत नाही. ही अत्यंत दुःखदायी गोष्ट आहे.

कोणतेही चांगले काम करित असताना अनेक व्यक्तींचा हातभार लागणे, हे अत्यंत आवश्यक असते. आपल्या या शाळेच्या उभारणीत प्रकाशभाई आणि हसनभाईंचे नाव इथे पुढे आले. मला फार आनंद झाला. हसनभाईंनी क्वालिटीसाठी खूप मेहनत घेतली. उभी राहिलेली फक्त एक वीट तिरपीतारपी लावली आहे, असे दिसल्यावर त्यांनी पूर्ण भिंत पाडायला लावली. इतका क्वालिटी कॉन्शसनेस असणारा, एवढी गुणवत्तेची कास धरणारा माणूस आपल्या चोपड्यात, त्या समाजात आहे, याचा मला खूप अभिमान वाटतो. अशा माणसांची या देशाला गरज आहे. मी स्वार्थ वेगळा ठेवून, किंबहुना विसरून गुणवत्तेची कास धरेल, गुणवत्तेची कास धरताना त्यात स्वार्थ आणणार नाही, असा विचार बाळगणारे विचारवंत हवे आहेत. शाळेचे पवित्र काम करित असताना आपल्याला हसनभाई भेटले. आपल्यातील एक मोठे आदर्श उदाहरण ते आहेत. त्यांचा कित्ता शाळेतील शिक्षकांनी आणि विद्यार्थ्यांनी गिरविण्यासारखा आहे. गुणवत्तेची कास धरली पाहिजे, कारण भविष्यकाळ गुणवत्तेलाच वाहिलेला आहे. प्रकाशभाईंविषयी सांगायचे झाले, तर ते आर्किटेक्ट आहेत. त्यांनीही गुणवत्तेकडे विशेष लक्ष दिल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. त्यांच्याकामाची गुणवत्ता शाळेच्या इमारतीच्या आत जाऊन पाहिल्यावर समजते. एवढ्या अडचणीत शाळा निर्मितीचे स्वप्न त्यांनी पाहिले, नव्हे, त्यांनी ते पूर्णही केले, हीसुद्धा विशेष बाब आहे. प्रत्येक खोलीत छानसा प्रकाश आणि हवा या दोहोंचे नियोजन ते करू शकले, हे पाहून खूप समाधानही वाटेल.

आपल्या या सगळ्या लोकांचा हातभार शाळा उभारणीत लागला. शाळेचे मुख्यद्वार आहे, ते आणखी मोठे होऊ शकले असते, तर अजून चांगले झाले असते असे वाटते. अशाही प्रकारे समाजाने प्रत्येक ठिकाणी विचार करणे गरजेचे आहे. सामाजिक काम असेल तर शेजाऱ्यापाजाऱ्याला कुठे तरी तडजोड करणे गरजेचे आहे त्यागाचा आणि स्वावलंबनाचा विचार जोपर्यंत पुढे येणार नाही, तोपर्यंत आपण शासनाधारित समाजाचीच वृद्धी आपण करित राहू. तोपर्यंत आपण येणाऱ्या भविष्यकाळात फार मोठ्या आत्मविश्वासाने, शक्तीने उभे राहू शकू, अशी परिस्थिती निर्माण होणार नाही. जग फारच लहान झाले आहे. अगदी काही सेकंदात आपण कुठूनही, कुणाशीही संपर्क साधू शकतो, अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. परवा तर असे वाचण्यात आले की तासाभरात अमेरिकेलासुद्धा पोहोचता

येईल. अगदी आपले डोकेचालणे बंद व्हावे, इतक्या तांत्रिक भराच्या मारल्या जात आहेत. अशा वेळी जर आपण गुणवत्तेला वजा करून केवळ शासनाभिमुख राहून वागत राहिलो, तर आपण काळाच्या मागे पडू.

लोकसंख्येची वाढ होत आहे, गरजाही वाढत आहेत. अशा वेळी आपल्या सवयी बिघडल्या. तशा शासनाच्याही बिघडल्या. परस्परांनी परस्परांना बिघडविले. बिघडवण्याचाच सहकार आपण साधला. कारण आपलेच प्रतिनिधी तिथे जातात, ते काही समाजाच्या बाहेरून आलेले नसतात. त्यामुळे आपण केवळ हे म्हणायचे की, हे प्रतिनिधी वाईट आहे हे योग्य नाही. आपण तरी कुठे चांगले आहोत? आपल्या वाईटातून ते प्रतिनिधी तिथे जात आहेत.

सामाजिक कामे ही सगळ्यांचीच असतात. त्यात जात-पात, धर्म, वय लागत नाही. विठ्ठलभाईकडे बघा. त्यांचे सामाजिक, राजकीय विचार काहीही असू देत, परंतु ज्या वेळी बांधकामाचा प्रश्न आला, हसनभाईना त्यांनी इथे काम करायला लावले आणि एवढे सुंदर काम करवून घेतले. हे सामाजिक सलोख्याचे निदर्शक आहे. श्रद्धा-विश्वास, विचार-आचार, धर्म-पंथ यांची आठवण समाजाला नसते. परंतु राज्यकर्ते याची आठवण करून देतात, ते त्यांच्या स्वार्थासाठी. आपण ज्या गावात, गल्लीत राहतो तिथल्या ज्या समस्या आहेत त्या सगळ्या समस्यांना समजून आपणच त्या कशा सोडवू शकू याबाबत विचार करायला आपण शिकले पाहिजे.

शिक्षणाबद्दल स्वतंत्र भूमिका मांडायचा मी विचार करीत आहे. ज्या वेळी शिक्षण क्षेत्राचा विचार करायला सुरुवात केली, त्या वेळी सर्वात आधी स्वामी विवेकानंद यांचे शिक्षणाबद्दल काय विचार होते याचे वाचन सुरू केले. त्यानंतर रवींद्रनाथ टागोरांचे काय विचार होते याचा अभ्यास केला. त्यानंतर गांधीजी, त्यानंतर थोर विचारवंत जे. कृष्णमूर्ती त्यांच्या साहित्याकडे मी आकर्षित होतो. गांधीजी यांच्या शैक्षणिक विचारांकडे मी पुन्हा पुन्हा ओढला गेलो. या पुढचे शिक्षण गांधीपद्धतीने व्हायला हवे.

आमची शाळा उभी करण्यासाठी आम्ही गुंतलो आहोत, त्यावर गांधी विचारांचा फार मोठा प्रभाव राहणार आहे. आपल्याजवळ खूप काही असताना कमीत कमी साधनांच्या आधारे कसे जगू शकू, याचा विचार केला पाहिजे. माझ्या सगळ्या नातवंडांना एअर कंडिशनर घरात असतानासुद्धा मी नेहमी सांगत असतो की, आपण आपल्या गरजा कमी करायला शिकले पाहिजे. एवढ्यावर न थांबता मी त्यांना तसे वागायला लावतो. “ज्या

वेळी शाळेत जाशील तेव्हा शाळेत एअर कंडिशनर नसेल, त्यामुळे तू आत्तापासून पंख्याची सवय लाव किंवा बिना पंख्याने झोपता येईल काय, याचा विचार कर.” असे माझे सांगणे असते. मलाही त्याच्यासाठी बिना पंख्याने झोपावे लागते. मी जर तसे केले नाही तर तो करणार नाही, याची मला खात्री असल्याने मलाही तसे करावे लागते. मित्रांनो, ‘घरात टीव्ही आला आणि फार वार्ड्ट झाले, असा टाहो फोडण्यापेक्षा आपण स्वतः टीव्ही पाहणे बंद केले का, याचा विचार करा आणि मग मुलांना सांगा. जगात ज्या शिक्षणातील नवीन नवीन पद्धती पुढे येत आहेत त्याचा विचार करा.

राजस्थानमधील उदयपूर येथे एक संस्था आहे. समाजाला या प्रचलित शिक्षणपद्धतीने काय दिले, याबाबत ही संस्था विचार मांडीत असते. जर आपण जे काही आहोत हे त्या शिक्षणाचे फळ असेल, तर मग आपल्याला असेच शिक्षण हवे आहे काय? ज्या अर्थाने आपण शिक्षण घेतो, बे, एके बे, बे दुणे चार असे पाडे म्हणतो, पाडे पाठ करतो, दुसरीमधून तिसरीत जातो मग तिसरीत गेल्यावर दुसरीत काय शिकलो ते विसरतो, चौथीत गेल्यावर तिसरीत काय शिकलो ते विसरतो; दहावीत गेल्यावर नववीचे विसरतो. शेवटी पदवीधर होतो, त्या वेळी संबंध शैक्षणिक जीवनात जे काही केले ते विसरून आपल्याला नव्याने, नवीन प्रकाराने जीवनाची सुरुवात करावी लागते. असा अनुभव आपल्याला येतो, त्या वेळी ‘ही शिक्षणपद्धती आणि हे शिक्षण आपल्याला रिलेव्हंट आहे का?’ असा प्रश्न पडतो. आपल्या समाज जीवनाला हे घातक आहे की पोषक आहे? याचा विचार करणे क्रमप्राप्त होते. म्हणून काहींचे म्हणणे असे आहे की, शिक्षणपद्धती आणि शिक्षणच नको. तसे मानणारी ही उदयपूरची संस्था आहे. ही संस्था नेमके काय करते, ते समजावून घेणे गरजेचे आहे.

आमच्या या नवीन शाळेचे सर्व शिक्षक तिथे पंधरा दिवस जाऊन राहिले. तेथील नियमांनुसार तेथे राहिले. तिथे पंखेसुद्धा नव्हते. उदयपूरचे शिक्षक विद्यार्थ्यांना कुंभाराजवळ नेतात. कुंभाराला कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण नसताना तो एवढी छान मडकी किंवा प्रतिकृति बनवू शकतो, एवढा चांगला माठ बनवू शकतो, त्याला वेगवेगळे आकार देऊन त्यामध्ये वेगवेगळी स्ट्रॅथ निर्माण करू शकतो. तो कुंभार हे करतो तरी कसे? तो कोणत्याच शाळेत गेला नाही की शिकला नाही. सुताराजवळ त्याला नेतात. प्रत्येक काम करणाऱ्याकडे विद्यार्थ्याला नेतात विद्यार्थ्याला त्याचे प्रात्यक्षिक दाखविले जाते. अशा पद्धतीचे शिक्षण अधिक प्रभावी ठरू शकेल, असा निष्कर्ष या उदयपूरच्या संस्थेने काढला आहे.

आजच्या परिस्थितीला अनुकूल असे शिक्षण देण्याचा प्रत्येक शिक्षण संस्थेने प्रयत्न

केला, तरच भविष्यात विद्यार्थी घडू शकतील असा विश्वास मला आहे. ही शाळा गुणवत्ता जोपासणारी आहे. विद्यार्थीदेखील गुणवान होतील अशी अपेक्षा करतो. आपण मला या शाळेच्या इमारतीच्या उद्घाटनासाठी बोलाविले त्याबद्दल पुन्हा आभार मानून माझे भाषण संपवितो.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!